

Adlig minneskultur under ett föränderligt sekel

LEIF RUNEFELT*

Södertörns högskola

Magnus Bergman, *Att höra det förflutna till: Adlig minneskultur och kollektiv identitet efter ståndssamhällets upplösning, 1869–1976* (Malmö: Malmö universitet 2021). 333 s.

Syfte och utgångspunkter

Magnus Bergmans avhandling tar avstamp i frågan hur den svenska adeln kunde fortsätta att existera även under och efter 1800- och 1900-talens moderna genombrott. En målsättning är att analysera "upprätthållandet av adel som en meningsfull gemenskap" (s. 18). Syftet är att undersöka hur den svenska adelns kollektiva identitet upprätthölls och förändrades under perioden från det första adelsmötet år 1869 till Riddarhusets 350-årsjubileum år 1976, genom att analysera den adliga minneskulturen. Adelsmötena är då de möten som vart tredje år äger rum på Riddarhuset för manliga representanter för de adliga släktena.

Avhandlingens analytiska ramverk är sålunda det som på svenska ofta kallas för minnesstudier, vanligare på engelska: *memory studies* eller *cultural memory studies*. Det kan sägas vara ett fält som styrs av "ett övergripande intresse för det förflutnas inverkan på nuet i socio-kulturella kontexter" (s. 38), på lite mer vardagligt språk alltså hur gemensamma minnen och föreställningar om det förflutna påverkar och skapar mening för olika individer och grupper. Det centrala analytiska begreppet i avhandlingen är "minneskultur" (s. 58). Minne definieras som samspelet mellan det närvarande och det förflutna i en viss social kontext och kultur som "det system av meningsbärande symboler som existerar inom en given grupp och som genom tillräckligt frekvent användning uppnått en grad av stabilitet" (s. 58). Avhandlingen hämtar mycket av sin teoretiska näring från den tyska litteraturvetaren Astrid Erll och paret Jan och Aleida Assmann, egyptolog

* Professor i idéhistoria; fakultetsopponent

respektive litteraturvetare.

Astrid Erll har utvecklat en modell som Bergman anammar, nämligen en uppdelning av minneskulturen i tre dimensioner, en materiell, en social och en mental dimension. Den materiella avser olika föremål och artefakter kring vilka minnen kan hängas upp, såsom statyer, skrifter, fotografier, etcetera. Den sociala dimensionen avser sådant som praktiker, utövare, institutioner kopplade till konstruktionen av ett gemensamt förflutet. Den mentala dimensionen avser normer, värderingar, tidsuppfattning och annat som har med mentalitet att göra. Som Bergman så riktigt konstaterar är den mentala dimensionen den mest intressanta, den där han vill landa, men också den som är minst greppbar. Den är inte observerbar i sig, utan kan fångas endast genom de två andra dimensionerna – genom studier av den materiella dimensionen, såsom byggnader, statyer, skrifter, och av den sociala dimensionen, alltså hur de som minns tillsammans så att säga kommunicerar detta med varandra.

Avhandlingen skriver på ett utmärkt sätt fram ett klart och tydligt men samtidigt komplext teoretiskt ramverk. Till Erlls dimensioner läggs ytterligare fyra begrepp till hämtade från Assmann: minnets kommunikativa aspekt, minnets rekonstruktivitet, minnets performativa karaktär, och minnets kontemporära kontext. Allt som allt ges en pedagogisk bild av hur en minneskultur kan analyseras, och inledningskapitlet kan med fördel användas som introduktion till minnesforskningen och som hjälp för uppsatsskrivande studenter på detta intressanta fält. Men det analytiska ramverket väcker också frågor som jag som läsare, men däremot inte Bergman själv, ser, och som bäddar för vad jag upplever som en svaghet i avhandlingen. Men jag återkommer till det.

Innehåll och resultat

Det tydliga, klara men tidstypiskt omfångsrika inledningskapitlet (60 sidor, i förbifarten måste jag ändå säga att vi historiker kanske bör göra något åt den här allt vanligare framtonheten, som nog inte kan läggas endast på doktoranderna utan är något som också faller på de seniora forskarna och forskarutbildningarna) följs av tre mastiga tematiska kapitel rika på empiri hämtad framför allt från de återkommande adelsmötena mellan 1869 och 1976, men givetvis också från en del andra understödande material, såsom Riddarhusets tidskrift *Arte et Marte*. Det är en välskriven avhandling, välorganiserad, lätt att följa, konsekvent i sin teorianvändning, fyndig vad gäller urval av delstudier och på det hela taget mycket belysande. Formalian är mycket god, men boken skriker efter ett personregister, särskilt eftersom så många personer i boken faktiskt heter antingen ungefär eller exakt samma sak (också det en adlig minneskultur förstås). Det är en väl genomförd stu-

die som också är läsvärd, helt enkelt. Jag kan som yrkesutövande historiker tycka att den är något övertydlig ibland med väl många sammanfattningar och en hel del upprepningar, men jag föreställer mig att Bergman också riktar sig till de många adelsintresserade utanför akademien. Jag kan tänka mig att den snart ligger framme i den lilla shopen i Riddarhuset.

De tre empiriska kapitlen är omfattande. Det första tar upp tillfällen då den svenska adeln genom sin institution, Riddarhuset, har manifesterat minneskulturen. Kapitlet berör alltså Erlls materiella dimension av minneskulturen, men också Assmans performativa och rekonstruktiva aspekter. Kapitlet består av fyra delstudier som var och en tar upp ett högtidlighållande: 1890 års invigning av Oxenstierna-statyn, 200-årsjubileet av slaget vid Helsingborg 1910, Riddarhusordningens 300-årsjubileum 1926, samt samma Riddarhusordnings 350-årsjubileum 1976, avhandlingens kronologiska slutpunkt. Kapitlet visar att adelns minneskultur genomgick ett skifte, men att det kom senare än vad tidigare svensk forskning sagt. Fram till 1926 var det centrala i adlig minneskultur vad Bergman kallar ett "likhetsideal" – även om ståndssamhället avvecklats och privilegierna avskaffats, skulle den enskilda adelsmannen och adeln i stort försöka efterlikna de gamla, i ledarskap, i föredöme, i lojalitet till fosterlandet, i offervilja, etcetera – man skulle, som någon skrev, vara *ett huvud högre*. 1976 däremot var likhetsidealet utbytt mot ett "bevarandeideal". Den kollektiva adliga identiteten "var centrerad kring bevarande och förvaltande av materiella och immateriella företeelser" (s. 306) – på kulturarv. Kapitlet hade mått bra av en delstudie emellan 1926 och 1976. Det är ett problem när något ska senareläggas i förhållande till tidigare forskning att nedslagen är så ojämnt fördelade över tid. Men på det hela taget är kapitlet övertygande.

Det andra empiriska kapitlet, "stånd utan ståndssamhälle", tar upp Erlls sociala dimension, det vill säga minnets kommunikativa aspekt. Det handlar i hög grad om hur adeln konstruerar minnen i sin interna kommunikation. Det består av tre delstudier. Den första går igenom adelsmötenas öppnings- och avslutningstal. Ett bra val; mötena hölls var tredje år och dessa tal borde vara programmatiska. Den andra ägnas åt det främsta av de privilegier som adeln behöll fram till 1915, *forum privilegiatum*, rätten att bli prövad i domstol av en like, vilket innebar att adeln kunde slippa tingsrätterna och gå direkt till hovrätten i vissa fall. Den tredje tar upp frågan om skydd av adliga släktnamn, både levande och utdöda. Kapitlet visar att även i den sociala dimensionen gick utvecklingen från ett likhetsideal till ett bevarandeideal. Kapitlet, och särskilt delen om namnskyddet, täcker över den brist som uppstod i föregående kapitel av att inga manifestationer ägde rum mellan 1926 och 1976.

Kapitel 4, "Minneskulturens fixpunkter", tar avstamp i ett begrepp från

Assmann, fixpunkt, det vill säga platser eller fenomen som har en särskild betydelse för en minneskultur. Kapitlet är ett försök, på basis av de föregående kapitlen, att fånga Erlls mentala aspekt. Det består av två delstudier, två fixpunkter: först ätternas utdöende, och sedan herrgården som livsmiljö. Kapitlet bekräftar utvecklingen mot ett bevarandeideal. Eftersom inga nyadlingar ägde rum i Sverige efter 1902 är utdöendet en viktig faktor i detta. Adeln är inte utrotningshotad, men den minskade kontinuerligt i storlek sett till antalet ätter och till befolkningen som helhet. Utdöendet som tankefigur förstärkte bevarandeidealet. Herrgårdslivet var även det på utdöende, och kunde mot slutet av perioden främst bevaras, inte efterliknas, genom pläderingar för turism och besöksverksamhet.

Kritisk diskussion

Nu till vad jag ser som avhandlingens problem. I framställningen finns en lång rad intressanta och spännande resultat, både om den svenska adeln i synnerhet och om minneskulturer i moderniteten i allmänhet. Såsom jag ser det har avhandlingen emellertid tre svaga punkter av litet olika storlek: frågan om aktörernas agens, frågan om urval där en för mig given delundersökning saknas, och frågan om vad det analytiska ramverket egentligen innebär, om det inte kan finnas följder av det som Bergman inte tar hänsyn till. De två första kan jag gå förbi ganska snabbt. Det sista kräver en längre redogörelse.

Vi får veta ganska litet om personerna som agerar på adelsmötena. Ser man till alla namn i boken och till den mängd adelsätter som ändå finns i Sverige verkar det ha varit ett ganska litet antal personer som var aktiva på adelsmötena och som skrev i *Arte et Marte*. Jag hade gärna sett ett resonemang om representativitet; står dessa herrar – damerna var ju uteslutna från mötena – för hela adeln eller talar de för sig själva? Andra adelsmän som struntade i den adliga identiteten eller ville ha en annan adlig minneskultur gjorde sig kanske inte besväret att delta på just adelsmötet, som redan i sig är ett uttryck för en minneskultur. Ren spekulation från min sida, jag kan tänka fel – men jag hade gärna sett en diskussion om det. Personerna glider också ihop på ett sätt som gör att de blir agenslösa på något sätt. Den Wilhelm Tham som nämns är inte en, utan två olika personer, men det tydliggörs inte. Men väcker inte själva det analytiska ramverket om minneskultur, där urvalsprocesser är så viktiga, frågor om agens och agendor?

Det andra problemet är att bokens andra kapitel – och avhandlingen i stort – hade behövt en diskussion om fideikommissen, som ju ändå är en central komponent i upprätthållandet av adlig kultur, och något som jag tänker mig var omdiskuterat. Under disputationsakten framgick att frågan inte var så omdiskuterad som jag trodde och att den därför utgått, men var-

för då inte klargöra det? Själv hade jag inga svårigheter att med några enkla sökningar på nätet lokalisera adliga diskussioner om fideikommissar, om än inte just vid adelsmötena.

Så till avhandlingens grundläggande problematik. Det är helt enkelt en sak i den här boken som jag inte förstår. Det verkar som om Bergman menar att en viss grupp har en minneskultur, punkt. Sedan kan den minneskulturen se olika ut, och han exemplifierar detta boken igenom med att visa hur den adliga minneskulturen gick från ett likhetsideal till ett bevarandeideal. Men så lätt kan det väl inte vara? Styrkan i en minneskultur måste ju vara central. Om varje grupp har en minneskultur blir ju samhället helt statiskt? Givetvis kan minneskulturen för en grupp, vilken som helst, försvagas, till slut till den punkt att gruppen kanske inte längre finns annat än till namnet. För min del är det obegripligt att Bergman kan resonera som om adelns minneskultur 1975 var lika stark, lika verksam, som den var 1866. Det kan väl inte stämma?

Rent hypotetiskt måste man rimligen åtminstone inledningsvis fråga sig om den minneskultur som adeln hade 1975, i det moderna konsumtionssamhällets guldålder, i informationssamhällets framväxt, i massuniversitetets, vänsterrörelsens och socialdemokratins tidevarv, var lika stark som år 1866. Bergman verkar inte riktigt kunna föreställa sig att minneskulturer kan vara olika starka. Att vara adelsman 1975 var, kan man anta, inte lika grundläggande för den personliga identiteten som det var 1866.

Nåja, detta är ju spekulation från min sida. Dessvärre ligger dock mitt resonemang också inbyggt i Bergmans egen analytiska modell i relation till hans resultat. Det ligger redan i hans definition av minneskultur, citerad ovan: "det system av meningsbärande symboler som existerar inom en given grupp och som genom tillräckligt frekvent användning uppnått en grad av stabilitet". Definitionen pekar på att stabiliteten, minneskulturens styrka, måste och kan undersökas empiriskt. Vidare: Bergman hade, med mer avancerade resonemang grundade i hans eget analytiska ramverk kunnat testa mina spekulationer, som ju ändå är spekulationer som vem som helst kan göra utan att kunna ett dyft om adeln men endast litet om 1900-talet.

Enligt hans eget ramverk är nämligen urvalsprocessen grundläggande i minneskulturen. Det förflutna är oändligt rikt och rymmer berättelser och motberättelser, mängder av motsägelsefullheter, sådant som man kan förena med sin självbild och sådant man vill avvisa, som grupp och som individ. Därför måste varje stark minneskultur, en minneskultur "med en grad av stabilitet", en som lyckas förena en samling människor till en grupp som någonstans identifierar sig som likar, inrymma ett effektivt urval. En minneskultur måste också vara en glömskakultur, där man glömmet och gömmer tillsammans.

Utifrån det analytiska ramverket måste man alltså ställa sig en fråga om Bergmans centrala resultat som han själv inte ställer eller ens verkar tänka på: är det skillnad, inte bara i form utan också i styrka, mellan en likhetskultur och en bevarandekultur? Såsom jag ser det svarar Bergmans teoretiska ramverk, både Erll, makarna Assman och minneskulturväldet i stort, ett ganska kraftfullt *ja* på den frågan. En vilja att bevara och inventera allt är ett tecken på en minneskultur i upplösning, inte en stabil minneskultur utan en som letar efter något stabilt att hänga upp sig på. Det bevarandeideal som Bergman beskriver, som gett upp viljan att göra ett urval, som bara vill minnas, inte glömma, är inte en stark minneskultur utan en som håller på att tyna bort. Det är inte jag som säger det, utan det framgår av Bergmans tydliga, första kapitel. Artikel efter artikel i *Arte et Marte* på 1960- och 1970-talet som behandlar behovet av att bevara herrgårdar och miljöer precis som de är, gärna med tanke på förhoppningar om turism, kan aldrig utgöra en lika effektiv minneskultur som den som säger att en adelsman på historiska grunder måste vara huvudet högre än de andra.

Sammanfattningsvis har Bergman gjort en gedigen studie av adlig minneskultur såsom den manifesterades vid adelsmötena och i tryck under 100 år. Han redovisar på ett utmärkt sätt ett analytiskt ramverk för att empiriskt analysera minneskultur, och han använder det effektivt i en rad intressanta delstudier, men han missar ändå chansen att utifrån detta ramverk göra en avancerad analys av det som enligt honom själv definierar en minneskultur: en viss grad av stabilitet. Det gör att jag som läsare läser in litet andra resultat i avhandlingen än vad han själv gör. I boken skrivs fram en livskraftig men föränderlig adlig minneskultur, men jag kan utifrån det analytiska ramverket och den återopade empirin se en adel vars minneskultur alltmer förlorar i styrka. Eftersom det saknas en diskussion om representativitet och agens undrar jag ibland litet om denna adelskultur när vi har nått fram till 1975 längre sträckte sig utanför Riddarhuset och en liten grupp särskilt intresserade. Om inte handlar det om ett rätt begränsat antal personer som på olika personliga grunder drivs av ett specifikt intresse att lyfta fram och bevara allt möjligt som har med sitt intresse att göra, utan någon större vilja eller något behov av att sovra eller göra urval – det mest centrala i en aktiv, levande minneskultur.